

УДК 94(477):«1921/1923»

DOI: 10.31651/2076-5908-2023-2-71-92

**Ivan Petrenko**

*PhD (History), Deputy Head of Genocide, Crimes Against Humanity and War Crimes  
Research Department of a National Museum of the Holodomor Genocide. Kyiv, Ukraine*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>*

*e-mail: [ivanpetrenko753@gmail.com](mailto:ivanpetrenko753@gmail.com)*

## **THE GRAIN PROCUREMENT POLICY OF THE COMMUNIST REGIME AND ARISING OF THE MASS FAMINE OF 1921–1923 IN UKRAINE**

**Abstract.** *The purpose of the study is to highlight the influence of the grain procurement policy of the Russian communist regime, and the export of Ukrainian grain to Soviet Russia on the occurrence of mass famine in Ukraine in 1921–1923.*

**The scientific novelty.** *The author examines the impact of repressive harvesting on the occurrence of famine 1921–1923 in Soviet Ukraine as an unnatural element based on the principle of objectivity and historicism with the involvement of a wide range of archival documents and materials, including those introduced into scientific circulation for the first time. The scale of the bolsheviks' implementation of the food layout in Ukrainian provinces and the export of grain to Russia during the product campaign of 1920/1921 in dynamics are analyzed. The connection between intensive grain seizures and proterror in the USSR with the development of the situation in Soviet Russia is presented. The paper separates and investigates the position of military grain requisitions on the emergence of a food crisis and famine, primarily in the southern regions of the Ukrainian SSR.*

**Conclusions.** *For political survival, to strengthen their dictatorship and to build a communist system, the bolsheviks needed significant grain resources. Ukraine, especially its steppe grain-producing regions, was to become one of the main sources of their income. During the long wars on the territory of the Ukrainian People's Republic (1917–1920), the Ukrainian food potential was gradually exhausted by bolsheviks, white guard, and polish requisitions. This, in turn, caused the destruction of the agricultural sector of Ukraine and the significant impoverishment of Ukrainian owners. Having finally mastering the territory of Ukraine, the Russian communist regime gained unlimited access to the exploitation of Ukrainian farms. They were taxed with exorbitant bread plans, the collection of which was carried out by military force, using repression and terror. The lion's share of Ukrainian grain was consumed by the Red Army units, which often engaged in unsystematic food looting.*

*There was an increase in the export of grain to Russia. The period of autumn 1920 – summer 1921 was marked by the strengthening of the food dictatorship, the point of which was primarily directed at the southern provinces of Soviet Ukraine. As a result, before the start of the tax in kind campaign of 1921, the grain resources of farms were exhausted to the limit. This, in combination with the subsequent repressive collection of tax in kind, the continuation of the export of bread to the RSFSR, caused a significant increase in the negative consequences of the drought and crop failure of 1921, leading to the emergence of mass famine in Ukraine.*

**Key words:** *famine, bolsheviks, communist regime, bread, grain.*

**Іван Петренко**

*кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу дослідження  
геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів,  
Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна*

*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>*

*e-mail: [ivanpetrenko753@gmail.com](mailto:ivanpetrenko753@gmail.com)*

## **ХЛБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ ТА ВИНИКНЕННЯ МАСОВОГО ГОЛОДУ 1921–1923 рр. В УКРАЇНІ**

**Анотація.** *Метою* дослідження є висвітлення впливу репресивної хлібозаготівельної політики комуністичного режиму та виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні.

**Наукова новизна.** *На основі принципу об'єктивності та історизму, із залученням широкого кола архівних документів і матеріалів, зокрема вперше введених до наукового обігу, комплексно досліджено вплив репресивних хлібозаготівель як неприродного чинника на виникнення голоду 1921–1923 рр. у радянській Україні. Проаналізовано в динаміці масштаби реалізації більшовиками продовольчої розкладки в українських губерніях та вивезення зерна до Росії під час продкампанії 1920/1921 р. Показано зв'язок посилення хлібовилучень і продтерору в УСРР із розвитком ситуації в радянській Росії. Виокремлено та встановлено роль військових зернових ревізій на виникнення продовольчої кризи та голоду, насамперед у південних регіонах УСРР.*

**Висновки.** *Для політичного виживання, зміцнення своєї диктатури та побудови комуністичної системи більшовики потребували значних зернових ресурсів. Одним із головних джерел їхнього надходження стала Україна, особливо її степові хлібовиробничі регіони. Впродовж тривалих воєн періоду Української революції (1917–1921 рр.) український продовольчий потенціал поступово виснажувався більшовицькими, білогвардійськими, польськими та ін. ревізіями, що спричинило руйнацію аграрного сектору України та значне зубожіння українців-господарів. Зрештою, остаточно заволодівши значною частиною українських земель наприкінці 1920 р., комуністичний режим отримав необмежений доступ до експлуатації й продовольчого визиску українських селянських господарств. Їх обклали непомірними хлібними завданнями, стягнення яких здійснювалося силовими методами, із застосуванням репресій і терору. Лівову частку українського зерна споживали червоноармійські частини, що часто займалися безсистемним продовольчим грабунком, спустошуючи хлібні ресурси українських селян.*

*Період осені 1920 р. – літа 1921 р. відзначився посиленням більшовицької продовольчої диктатури, насамперед у степових губерніях радянської України. Як наслідок, до початку продподаткової кампанії 1921 р. зернові запаси селянських господарств минулих років були вкрай виснажені. Зазначене, у поєднанні з інтенсифікацією вивезення збіжжя до Росії та подальшим репресивним стягненням продподатку, спричинило суттєве посилення негативних наслідків, викликаних посухою та неврожаєм 1921 р., що в комплексі призвело до виникнення масового голоду в Україні.*

**Ключові слова:** *голод, більшовики, комуністичний режим, продрозкладка, хліб, зерно, УСРР, репресії.*

**Постановка проблеми.** Централізоване продовольче забезпечення лояльних більшовикам категорій населення вимагало акумуляції значних хлібних ресурсів. Достатній зерновий фонд давав можливість комуністам плекати амбітні економічні й військово-політичні плани, як-от: електрифікація та промислова розбудова Росії або організація чергових пролетарських революцій в країнах Європи. Важкий тягар продовольчого постачання радянської держави лягав насамперед на заможних селян-власників, які були антагоністами комуністичної політики. Їх таврували «куркулями», ворогами революції, робітничого класу тощо. В. Ленін цинічно наголошував, що «куркулі» мають бути повністю знищені як небезпечний контрреволюційний елемент<sup>1</sup>.

Водночас під удар потрапляли й мільйони селян-середняків (незважаючи на те, що режим намагався проводити політику привернення середняка на свій бік). За словами наркома продовольства УСРР М. Владімірова, комуністи вели посилену боротьбу «не лише з куркульством, але і з тим багатомільйонним прошарком середнього селянства, яке стоїть далеко від радянської влади»<sup>2</sup>. Цілковита «викачка» хліба була, з-поміж іншого, одним із головних інструментів війни проти господаря-власника.

<sup>1</sup> Ленін В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1969. Т. 36. С. 235; Т. 37. С. 40–41.

<sup>2</sup> Владимиров М. Ударные моменты продовольственной работы на Украине. Харьков: Издание Информ.-Изд. Отд. Наркомпрода УССР, 1921. С. 10.

Упродовж 1917–1920 рр., зважаючи на інтенсивні бойові дії, більшовики не мали стабільного повноцінного доступу до хлібних ресурсів України. Тому основне вістря продовольчої диктатури (реквізиції за продрозкладкою) й терору було спрямоване на контрольовані ленінським урядом хлібовиробничі регіони Росії. Це передбачалося декретом Раднаркому РСФРР про хлібну розкладку від січня 1919 р.<sup>3</sup> Результатом цього стало масштабне антибільшовицьке селянське повстання на чолі з О. Антоновим. Водночас восени 1920 р. стрімко погіршувалася продовольча ситуація в Поволжі. Там вже взимку 1921 р. спалахнув сильний голод, який, попри важкі погодні умови літа 1920 р., став наслідком злочинної аграрної політики комуністичного режиму<sup>4</sup>.

У таких умовах опанування українським збіжжям ставало для В. Леніна і його партії вагомим чинником політичного виживання та подальшого зміцнення своєї диктатури. У жовтні 1920 р. вождь російського пролетаріату чітко наголошував, що продовольчі труднощі радянської Росії планувалося полегшити завдяки зерну з України, а також Кубані та Сибіру<sup>5</sup>.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблему виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні в контексті репресивного вилучення більшовиками хліба в українських селян-власників та його вивезення до РСФРР розглядали у своїх наукових працях С. Кульчицький, О. Мовчан, Р. Сербин та ін.<sup>6</sup> Питання реалізації радянською владою продовольчої диктатури в Україні та її вплив на український аграрний сектор і продовольчу ситуацію розкрили: С. Корновенко, В. Ревергук, Б. Хорошун та О. Шишко<sup>7</sup>. Окремі аспекти вивезення українського збіжжя до Росії та на експорт, вплив цих процесів на виникнення й поглиблення голоду 1921–1923 рр. в УСРР аналізували Р. Сербін, В. Сергійчук, С. Маркова, Д. Байкеніч<sup>8</sup>.

**Мета дослідження** полягає у з'ясуванні впливу репресивної хлібозаготівельної політики комуністичного режиму, зокрема червоноармійських зернозаготівель та вивезення українського продовольства до радянської Росії, на виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Звільнившись наприкінці 1920 р. від зовнішніх фронтів, більшовики отримали повноцінний доступ до українських продовольчих ресурсів. Єдиною

<sup>3</sup> Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. Москва, 1943. Ст. 10.

<sup>4</sup> Байкеніч Д. Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 88; Бадмаева Е. Голод в Нижнем Поволжье в 1921 и 1933 гг. *Новый исторический вестник*. 2010. № 26. С. 47–48; Поляков В. Голод в Поволжье: первый опыт государственной помощи в 1921 г. *Вестник Волгоградского государственного университета*. 2007. Серія 4. Вип. 12. С. 18–32.

<sup>5</sup> Ленин В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1981. Т. 41. С. 364.

<sup>6</sup> Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). *Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 15–84; ; Кульчицький С., Мовчан О. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. Київ: Ін-т історії України АН України, 1993. 70 с.; Кучер В., Щербетюк Н., Глоба О. Продовольча диктатура більшовицького режиму – засіб організації голоду в Україні (1921–1923 рр.). *Етнічна історія України*. 1921. Вип. 65. С. 72–80. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65.08>.

<sup>7</sup> Корновенко С. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921–1925 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 1999. 173 с.; Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ: Український дослідницький і документальний центр. 1992. 704 с.; Ревергук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-v-ukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34>; Хорошун Б. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: 07.00.01. Історія України. Автореф. дис. ... д-ра істор. наук. Київ. КНУ ім. Тараса Шевченка. 1999; Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії (січень 1918 р. – березень 1922 р.). Одеса: Освіта України, 2019. 340 с.

<sup>8</sup> Байкеніч Д. Масовий штучний голод 1921–1923 років та питання експорту українського збіжжя. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 87–93; Маркова С., Байкеніч Д. Початок масового голоду 1921–1923 рр. в Україні: соціально-економічні причини. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. (до сотих роковин): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (30 вересня 2021 р.). Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2021. С. 45–56; Сергійчук В. Український хліб на експорт: 1932–1933 рр. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с.; Сербин Р. Документи про вивіз за кордон українського збіжжя під час голоду 1921–1923 рр. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 2. Київ. 1993. С. 308–313.

перепоною, що суттєво дезорганізувала продовольчу роботу, залишався повстанський рух, що фактично трансформувалося у внутрішній фронт антибільшовицької боротьби. Не зважаючи на його строкате політичне забарвлення (проуєнерівське, білогвардійське, промахновське тощо), він мав головну спільну мету – повалення влади РКП(б).

Початок 1921 р. ознаменувався для радянської влади поглибленням соціально-економічної та політичної кризи. Більшовики перемогли в тривалій військово-політичній боротьбі за владу, але насадженням комунізму, політикою «червоного терору», проддиктатури загнали радянські республіки в стан цілковитої розрухи та голодного виживання. Влада РКП(б) перебувала у кроці від колапсу. Окрім масових селянських повстань, стрімко ширилися невдоволення та протести в промислових центрах. Назривав серйозний вибух навіть у середовищі лояльних до режиму категорій населення, зокрема робітників і червоноармійців. За словами американського історика Р. Пайпса, у 1920–1921 рр. вся країна була налаштована проти більшовицької диктатури, якщо не брати до уваги партійних кадрів, у середовищі яких теж спостерігалось «бродіння»<sup>9</sup>.

Зокрема, складна ситуація для більшовиків склалася в Україні. Так, взимку 1920/1921 р. у Волинській губернії неударні групи робітників не отримували продпайок зовсім, а ударні – не більше 50 %<sup>10</sup>. Про їхні родини годі й казати. Харчових запасів не вистачало навіть для забезпечення пролетаріату в столиці УСРР<sup>11</sup>. Потерпав і Донецький басейн. Багато місцевих робітників за відсутності продовольчого забезпечення відмовлялися виходити на роботу<sup>12</sup>. Із Горлівки повідомляли, що «зміна шахтарів... вийшовши нагору, поголовно лаялася найдобрішою лайкою на всіх без винятку, через неотримання хліба, не кажучи про інші продукти. Були заклики... кинути шахту на затоплення»<sup>13</sup>. Перебували без продовольства гірники в Юзівському районі<sup>14</sup>. Загалом такі випадки були непоодинокими. Це особливо болісно позначалося на політичних позиціях РКП(б), оскільки енергоносії Донбасу мали бути суттєвим чинником промислово-інфраструктурної й транспортної відбудови передусім радянської метрополії.

Від гострої продовольчої нестачі страждали не лише пролетарі, а й інші категорії споживачів, залежні від централізованого постачання. Наприклад, у Городнянському повіті Чернігівської губернії медичний персонал систематично голодував і хворів, зважаючи на непослідовну видачу пайків та їх затримку на місяці. Траплялися випадки голодних смертей<sup>15</sup>.

У таких кризових умовах «викачка» українського хліба для більшовиків ставала пріоритетним завданням. Наголосимо, що ще на початку 1920 р. комуністичний режим нав'язав українським господарям нереалістичну хлібну розкладку з врожаєм 1919 р. та попередніх років обсягом 160 млн пудів. До вересня 1920 р., початку нової хлібозаготівельної кампанії, більшовикам вдалося «викачати» орієнтовно 30 млн пудів (зокрема, червоноармійської заготівлі)<sup>16</sup>. Не виконавши попередній план по розкладці, Москва в серпні 1920 р. знову накинула Україні завдання у 160 млн пудів хліба з нового та попередніх врожаїв. Більшовицький центр вимагав від своїх ставлеників в УСРР цілковитого виконання продрозкладки. Додатково 27 млн планували вилучити за помельним збором. Таким чином, загальні показники хлібовилучення 1920/1921 р.

<sup>9</sup> Пайпс Р. Русская революция. Россия под большевиками. 1918–1924. Москва: Захаров, 2005. Кн. 3. С. 257.

<sup>10</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 452. Арк. 1 зв.

<sup>11</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 4.

<sup>12</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 26 зв., 27; Спр. 170. Арк. 51–51 зв.

<sup>13</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 57.

<sup>14</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 25.

<sup>15</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 11, 18.

<sup>16</sup> Ревегук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-v-ukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34>.

становили 187 млн пудів збіжжя. У тогочасних умовах це завдання було абсолютно нереалістичним для українських господарів. Підкреслимо, що більшу половину (102 млн пудів) поклали на степові хлібовиробничі губернії – Одеську (24,2 млн), Миколаївську (24,7 млн), Олександрівську<sup>17</sup> (31,5 млн), Донецьку (13,8 млн) і Катеринославську (7,8 млн)<sup>18</sup>.

Упродовж вересня–грудня 1920 р. через бойові дії, неналагодженість структури та роботи продорганів, а також транспорту виконання розкладки в Україні йшло із суттєвими потугами. За цей час вдалося реквізувати, за різними даними, лише 30–35 млн пудів хліба<sup>19</sup>. З них 6,5 млн становили червоноармійські заготівлі. Примітно, що в умовах війни осені 1920 р. армійські реквізиції продовольства фіксувалися й долучалися до розкладки. Вже з початку 1921 р., коли бойові дії припинилися, дані про відповідні надходження не велися, а цифру в 6,5 млн пудів зафіксували як остаточну. Однак підкреслимо, що дані червоноармійської заготівлі були далеко неповними<sup>20</sup>.

Частини РСЧА, що стояли в українських губерніях, займалися безсистемним продграбунком для самозабезпечення. Вилучений хліб часто ніким не обліковувався, тому реальні обсяги армійських хлібозаготівель були набагато більшими. Зокрема, голова Київського губернського революційного комітету Я. Гамарник інформував навесні 1921 р. Харків, що в губернії армійськими частинами було реквізовано велику й ніким не враховану розкладку<sup>21</sup>. Так, у Білоцерківському повіті Київської губернії радянські працівники констатували, що військові кінні частини суттєво дезорганізували продовольчу роботу та накладали контрибуції на місцеві села<sup>22</sup>. У Липовецькому повіті продграбунком і терор чинили вояки Першої кінної армії. Зрештою, керівним компартійним органам повідомлялося, що «повітпарткомам не всюди вдалося налагодити потрібний контакт з російськими частинами». Підкреслимо, що на початку 1921 р. у Київській губернії дислокувалося 5 піхотних дивізій РСЧА та значна кількість кавалерійських підрозділів. Подібні факти фіксувалися також в інших губерніях, зокрема в Олександрівській<sup>23</sup>.

Більшовицькі керманічі були переконані, що українські господарі мають достатньо збіжжя й лише через свою ворожість і непоступливість не бажають віддавати його радянській владі. Взимку 1921 р. В. Ленін, зокрема, критикував українське селянство, зазначаючи: «У них були і є такі надлишки, яких в центральній Росії ніколи не було. Вони в такому становищі ще не були. Вони такої потреби, яку у нас, у Московській та Петроградській губерніях, селяни терпіли три роки (а отримували значно менше, ніж український мужик), такої потреби і голоду... ніколи не бачили»<sup>24</sup>.

Однак об'єктивно на початок 1921 р. аграрний сектор України знаходився в стані руїни, а хлібні ресурси бажали кращого. Це підтвердили самі більшовики на V Всеукраїнському з'їзді рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.), зазначаючи, що: «Україна в цей час дійшла до стану, коли її сільськогосподарських ресурсів ледве вистачає для власних потреб...». Констатувалося значне скорочення посівних площ, зниження врожайності, брак робочої худоби тощо<sup>25</sup>. Подібні факти щодо радянських республік також озвучив В. Ленін,

<sup>17</sup> У березні 1921 р. Олександрівську губернію було перейменовано на Запорізьку.

<sup>18</sup> Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1290 роки. Харків: Шоста радянська друкарня, 1921. Ч. 23. Ст. 481; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20 ; Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне. Харків: 4-я государственная типография, 1922. С. 507.

<sup>19</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 22; Юбкін В.П. Здійснення продовольчої політики на Україні (грудень 1919–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1961. № 1. С. 29; Народное хозяйство Украины в 1921 г... С. 510;

<sup>20</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 22.

<sup>21</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 494. Арк. 118.

<sup>22</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 494. Арк. 39.

<sup>23</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 47, 89, 92.

<sup>24</sup> Ленін В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т. 42. С. 361–362.

<sup>25</sup> Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. Ч.3. Ст. 95.

зазначаючи в березні 1921 р., що «площа посіву, врожайність, засоби виробництва, все це скоротилося, надлишки стали, поза сумнівом, менші, і в багатьох випадках їх зовсім немає». Водночас він акцентував, що селяни повинні поголодувати, аби позбавити від голоду фабрики та міста. І це, на його думку, неможливо було зробити без примусу<sup>26</sup>.

Власне зима 1921 р. ознаменувалася посиленням карально-репресивного тиску та продтерору щодо українських господарів. Характерною в цьому контексті була відозва Х. Раковського та В. Молотова<sup>27</sup> до регіональних партійних і радянських органів влади. Лунав заклик до посилення підвозу вже зібраного хліба та палива в промислові центри, а також спрямування якомога більших сил для форсованої «викачки» продовольства. Для цього було запропоновано звернутися по допомогу до військових частин<sup>28</sup>. Також опродкомгуби<sup>29</sup> отримали завдання інтенсифікувати зернозаготівлі до початку весняного бездоріжжя та польових робіт. «Необхідно дорожити кожним зимовим днем, втрата якого загрожує нам подальшими незмірно тяжкими результатами. Перетворіть губернські й повітові наради в бойові органи посилення продовольчих заготівель, напружте всі партійні та радянські сили...», – зазначалося в депеші керівництва УСРР на адресу місцевих продорганів<sup>30</sup>.

Головними адресатами постачання реквізованого в українських селян хліба найперше мали стати червоноармійці, залізничники, робітники Донбасу та важливих промислових підприємств. Зокрема, керівництво УСРР наголошувало опродкомгубам: «Протягом останнього місяця в багатьох губерніях України явно послабшало забезпечення військових частин, робітничого населення, виконання нарядів Компроду... постачання Донбасу далеко ще не забезпечене і найменше послаблення енергії в цьому відношенні загрожує найважчими наслідками, залізничники отримують... мізерну кількість продовольства, військові частини відчують в низці губерній, безсумнівно, продкризу. Такий стан постачання найважливіших груп населення та військ стає загрозовим і має своєчасно бути попередженим». Висловлювався заклик напружити всі сили та ресурси, не допустивши поглиблення кризи<sup>31</sup>.

Тоді ж центральний апарат Наркомпроду УСРР направив в Олександрівську, Миколаївську, Полтавську, Кременчуцьку та Одеську губернії вказівку про максимальний вивіз протягом лютого–березня хліба та інших продуктів військовим частинам, Донецькій залізниці та Харкову<sup>32</sup>.

Паралельно йшло вивезення українського зерна для потреб радянської Росії, передусім «червоних столиць» (Москви та Петрограда). Зазначимо, що за наявними даними, лише за березень–грудень 1920 р., більшовики вивезли до РСФРР 17991 вагон продвантажів (головним чином хліба)<sup>33</sup>. У перерахунку на пуди – від 16 до 18 млн<sup>34</sup>. Лише з Одеської губернії з 1 вересня по 31 грудня 1920 р. для Росії було відвантажено 4,2 млн пудів зерна<sup>35</sup>.

Вже на початку 1921 р. у Москві розглядалося питання щоденної відправки з України 50 вагонів хліба<sup>36</sup>. Водночас вийшов припис В. Леніна всім органам військового сполучення і губернським продкомітетам сприяти просуванню номерних і літерних залізничних

<sup>26</sup> Ленін В. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т. 43. С. 29.

<sup>27</sup> У той час був секретарем, а також членом політбюро та оргбюро Центрального Комітету КП(б)У.

<sup>28</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 400. Арк. 28.

<sup>29</sup> Губернські особливі продовольчі комісії – підконтрольні Наркомпроду УСРР органи (на правах військово-продовольчих комісій), які безпосередньо здійснювали в губерніях продовольчу диктатуру, керували продзагонами, збором продрозкладки тощо.

<sup>30</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2049. Арк. 10.

<sup>31</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2087. Арк. 26.

<sup>32</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2087. Арк. 1.

<sup>33</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 5441. Арк. 87.

<sup>34</sup> Тогочасний вантажний вагон для перевезень продовольства вміщав орієнтовно 900–1000 пудів, залежно від типу зерна і його якості.

<sup>35</sup> Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 244.

<sup>36</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 2.

продмаршрутів із України, Північного Кавказу і Сибіру на російські військові та наркомпродівські бази<sup>37</sup>.

У цей час Вища рада з перевезень при Раді праці та оборони (РПО) РСФРР постановила перекинути з Правобережної України в Росію всі продвантажі, що були завантажені в залізничні ешелони. Це викликало панічну реакцію українського Раднаркому, оскільки під загрозою опинилося харчування розквартированих в Україні підрозділів Червоної армії, промцентрів, Донбасу та проведення весняної посівної. Харків наважився призупинити дію цього рішення та звернувся до більшовицького центру з проханням про остаточне скасування цієї директиви<sup>38</sup>.

У лютому 1921 р. голова РНК УСРР Х. Раковський повідомляв В. Леніну, що в Україні накопичився певний продовольчий фонд. Його планували використати для задоволення внутрішньоукраїнських потреб і товарообміну із закордоном. Натомість очільник РСФРР відповів: «Зважаючи на вкрай скрутне продовольче становище центру, вважаю: три чверті взяти сюди, чверть залишити містам і робітникам України»<sup>39</sup>. Заразом він вимагав від уряду радянської України відправляти до Росії щоденно 40 вагонів продзапасів<sup>40</sup>. З цього приводу 24 лютого Москва інформувала українське керівництво, що через труднощі надходження хліба із Сибіру з УСРР мали щодня направляти до Росії 40 вагонів продовольства. Разом із тим В. Ленін, посилаючись на дані М. Владімірова, просив розглянути можливість збільшення їхньої кількості до 60. «Прошу Укрнаркомпрод виявити максимум зусиль і негайно вжити всіх доступних заходів, аби виконати це термінове завдання», – писав більшовицький вождь<sup>41</sup>.

Виконання таких зобов'язань загострювало ситуацію на місцях. Зокрема, у першому кварталі 1921 р. спостерігалось різке погіршення продовольчого становища Одеси. Однак на неї покладалось завдання забезпечити Москву хлібом і фуражем у розмірі 40 вагонів щоденно. Споживання міста скоротили до 15 вагонів хліба на добу. На початок березня одеські комуністи заявляли, що їм вдасться виконати поставлене завдання. Це викликало величезне невдоволення та заворушення в середовищі одеських пролетарів, які відверто виступали проти компартії<sup>42</sup>.

За наявними офіційними даними, у січні–березні 1921 р. у РСФРР загалом було відправлено 1503 вагони зернохліба, що становило 1,3–1,5 млн пудів<sup>43</sup>. Однак ці цифри викликають сумніви, оскільки вже за перші 20 днів 1921 р. для потреб Росії та робітників Донбасу було відправлено лише з Одеської губернії 1,5 млн пудів зерна (на Донбас направлялося 30 % означеного обсягу)<sup>44</sup>.

Українські більшовики могли б відправляти Росії значно більше збіжжя, але не дозволяли технічні можливості. Була гостра криза з паливом, дефіцит відремонтованих товарних вагонів і паровозів. Так, у Запорізькій губернії в першій половині лютого 1921 р. було заявлено для завантаження 2594 вагони, а подано лише 410, з них завантажили 282, а відправили 170<sup>45</sup>. У січні в Пирятинському повіті Полтавської губернії через відсутність порожняка цілком припинилася зсипка зерна<sup>46</sup>. Давалася взнаки неналагодженість підвозу збіжжя до місцевих і залізничних зсипних пунктів, яких було недостатньо. Через це наявні зсиппункти часто були до межі перенавантажені, що при тривалому та неправильному

<sup>37</sup> Декреты Советской власти. Декабрь 1920 г. – январь 1921 г. Москва: Политиздат, 1986. Т. XII. С. 354

<sup>38</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 4.

<sup>39</sup> Ленин В. Полное собрание сочинений...1970. Т. 52. С. 80, 371.

<sup>40</sup> Там само. Т. 42. С. 591–592.

<sup>41</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 33.

<sup>42</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 90.

<sup>43</sup> Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 598.

<sup>44</sup> Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 244.

<sup>45</sup> ЦДАВО України, Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 19.

<sup>46</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 3.

зберіганні зерна призводило до його псування. Також не вистачало вантажної робочої сили. Ускладнювали та гальмували гужові та залізничні перевезення снігові замети, а з початком весни – бездоріжжя. Часто сотні вагонів простоювали без суттєвого просування<sup>47</sup>. Для прикладу, наприкінці січня 1921 р. через зимову непогоду та відсутність палива на шляху до Донбасу простоювало більше 1 тис. вагонів з продвантажами. Аби запобігти поглибленню кризи на виробництвах, Х. Раковський просив Москву дозволити просування 250 тис. пудів продовольства з Кубані<sup>48</sup>.

Зважаючи на зазначені труднощі, наприкінці лютого вирішили призупинити на певний час завантаження всіх вантажів у межах Південно-Західної залізниці, окрім тих, які потребувала сама залізниця та військові частини. Водночас весь вивільнений рухомий склад використовували насамперед під продовольство й паливо для Москви (не менше 60 вагонів на добу)<sup>49</sup>.

Посилення більшовиками продовольчої диктатури на початку 1921 р. призвело до ще більшого виснаження та катастрофічного зменшення хлібно-продовольчих запасів українських селян. Із місць приходили невтішні для більшовицького керівництва повідомлення. Зокрема, в Одеській губернії спостерігалася перевтома від продкампанії та були намагання місцевих радянських працівників під приводом посівної звести до мінімуму виконання розкладки. У Миколаївській губернії в Єлисаветградському повіті розкладка йшла на спад через посилення повстанського руху та відсутність хлібних ресурсів. У Херсонському й Миколаївському повітах фактично забирали останні залишки хліба, вилучаючи навіть посівний матеріал. Однак Наркомпрод УСРР вважав ці дані неправдивими, елементом саботажу, залишаючись на позиції, що в населення були достатні лишки минулорічних врожаїв. «Ми спостерігаємо на прикладі цих двох губерній добре знайому, на практиці радянської Росії, комбінацію спротиву селянства у здачі своїх надлишків з небажанням місцевих органів виробничих губерній глибоко та серйозно боротися з цим спротивом в ім'я посиленого вивозу в споживаючі центри», – повідомлялося в доповіді Наркомпроду на адресу РНК УСРР в лютому 1921 р.<sup>50</sup>

У контексті зазначеного показовою була ситуація, що склалася в Миколаївській губернії. У тамтешніх господарств з 1 вересня 1920 р. по 10 січня 1921 р. вилучили 11,1 млн пудів зернових продуктів і фуражу. З них 3,1 млн вивезли за межі губернії. Також додатково відправили на Донбас 10 маршрутів із хлібом (600 тис. пудів) і 4 маршрути з фуражем. Водночас у регіоні на початок 1921 р. було розквартировано 218 тис. червоноармійців (при населенні губернії близько 1,4 млн осіб<sup>51</sup>), що, за повідомленнями опродкомгуба, «посилювало витрату продуктів». Характерно, що ще восени 1920 р. у губернії дислокувалося три армії РСЧА, які до межі виснажували місцеві продресурси. Констатувалося, що надлишків зерна лишилося небагато, оскільки були реквізовані врожаї не лише 1920-го р., а й попередніх років. Як наслідок, зазначалося, що «тепер зустрічаються ускладнення, бо селяни ухиляються від розкладки»<sup>52</sup>.

Власне, бажання більшовиків задовольнити споживчі центри (передовсім російські) та армію домінувало над реальною продовольчою кризою, в яку загнали українські регіони, насамперед зернопродукуючі. Тож, у лютому Раднарком УСРР у своїй постанові констатував, що «...наявність хліба на всіх зсипних пунктах у даний час складає лише третину від кількості, яка необхідна радянській Україні для задоволення власних потреб до кінця польових робіт». Усім органам радянської влади пропонувалося напружити сили

<sup>47</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 3, 11.

<sup>48</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 170. Арк. 39.

<sup>49</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2098. Арк. 137.

<sup>50</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 19.

<sup>51</sup> Население Николаевской губернии по данным переписи 1920 г. *Статистика Украины*. Серия 1. Демография. Том 1. Вып. 4. Харьков: 4-я Государственная Типография, 1922. С. 1.

<sup>52</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 316. Арк. 19.



та ресурси для негайного виконання встановленої розкладки (саме тому березень був оголошений ударним «продмісяцем», на виконання якого мобілізували значну кількість партійно-радянських працівників, робітників, армійців тощо). Також вказувалося, що посівна кампанія не має заважати продроботі та проводитися їй на шкоду. Хліб, який надходив за розкладкою, міг використовуватися для посівної кампанії тільки за нарядами Наркомпрода. Самостійне бронювання місцевими органами влади розкладкового зерна для посівних потреб заборонялося під страхом суворої відповідальності та розцінювалося як злочин<sup>53</sup>. Таким чином, бажання виконати зернозаготівельні плани та продемонструвати свою відданість завданням кремлівського центру превалювали над стратегічною важливістю проведення посівної кампанії.

М. Владіміров розсилав депеші в регіони, вимагаючи якомога потужнішого та ефективнішого натиску в справі виконання хлібних завдань. Опродкомгубам давалося «зелене світло» на використання всіх можливих методів і засобів. «У Губкомпраці та військових частин категорично вимагайте допомоги для посилення заготівлі й завантаження, встановіть тісний діловий зв'язок із головою губчека щодо прискорення роботи...», – телеграфував нарком<sup>54</sup>.

До кінця березня 1921 р. загальний обсяг виконання плану зернової розкладки з врожаю 1920 р. склав, за офіційними даними, орієнтовно 65 млн пудів. З них 6,5 млн становили червоноармійські заготівлі, а 3,8 млн – надходження за помельним збором<sup>55</sup>. Однак маємо пам'ятати, що цифри по хлібозаготівлям для РСЧА були неповними, а значні обсяги продовольства, пограбовані військами, ніким не обліковувалися.

Найбільший удар зерновилученням було нанесено по південних губерніях УСРР. Аби зрозуміти рівень завданої шкоди, наведемо приклад Одеської губернії. Станом на 1 квітня 1921 р. загальний обсяг вилучення склав 14,5 млн пудів. За детальними розрахунками статистиків, валовий збір чотирьох головних хлібів (пшениця, жито, ячмінь і овес) у губернії з врожаю 1920 р. визначався в розмірі 41,5 млн пудів. Для нормального річного продовольчого забезпечення сільського населення (орієнтовно 1,6 млн осіб) та годівлі худоби необхідно було 42 млн пудів, також 7,8 млн мали піти на посівні потреби (загалом 50 млн пудів). Отже, реальний дефіцит складав понад 8 млн пудів<sup>56</sup>. З вилученням розкладки він зростав у рази, ставлячи селян перед загрозою неминучого голоду. У багатьох господарів не лишалося навіть достатнього насіннєвого матеріалу для весняного посіву.

Ще гірша ситуація склалася у Миколаївській губернії, де до квітня було вилучено 16,4 млн пудів хліба. Загальний збір головних зернових культур врожаю 1920 р. становив орієнтовно 35 млн пудів<sup>57</sup>. Таким чином, майже половина ресурсу пішла на задоволення потреб більшовицької диктатури.

Водночас у трьох інших степових губерніях – Запорізькій, Катеринославській і Донецькій – через потужний повстанський рух (особливо армії Н. Махна), велику концентрацію червоноармійських частин (насамперед Першої кінної армії) і незначні хлібні надлишки (частина врожаю загинула від посухи 1920 р.) було реквізовано загалом 10,6 млн пудів<sup>58</sup>. У подальші місяці на Запорізьку губернію більшовики прагнули зробити головний натиск щодо вилучення продрозкладки. Заразом планувалося посилити «викачку» в

<sup>53</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 20.

<sup>54</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2098. Арк. 142, 147.

<sup>55</sup> Народное хозяйство Украины в 1921 г.... С. 576–577; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

<sup>56</sup> Бориневич А. Производство и расход хлебных продуктов в Одесской губернии в 1920 г. Статистический вестник (октябрь–декабрь). Переодический орган Одесского губернского статистического бюро. 1920. С. 18; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

<sup>57</sup> Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Дослідження, спогади, документи. Одеса: Астропринт, 2007. С. 181; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

<sup>58</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

Полтавській, Київській і Кременчуцькій губерніях, які теж традиційно виробляли значний відсоток зернових.

Поглиблення до початку весни 1921 р. соціально-економічної та політичної кризи змусили більшовиків на певний час відмовитися від насадження комунізму та частково повернутися до ринкової економіки. На X з'їзді РКП(б) (8–16 березня 1921 р.) було оголошено курс на нову економічну політику. Режим задекларував певну лібералізацію в аграрному секторі, оголосивши перехід від ненависної більшості селянства продрозкладки до продподатку. Це розглядалося як тимчасова міра, як засіб утримання при владі. Щодо цього В. Ленін наголошував: «Ми перебуваємо в становищі людей, які все ще змушені відступати, щоб у подальшому перейти нарешті в наступ»<sup>59</sup>. Очільник Комінтерну Г. Зінов'єв відверто заявляв: «...нова економічна політика є лише тимчасовим відхиленням, тактичним відступом, звільненням землі для нової та рішучої атаки праці на фронт міжнародного капіталізму»<sup>60</sup>.

Наприкінці березня 1921 р. в УСРР було офіційно впроваджено заміну подрозкладки продовольчим податком<sup>61</sup>. Він визначався в розмірі 117 млн пудів збіжжя, з яких 18 млн мали піти на формування губерніальних продовольчих фондів для задоволення потреб комнезамів. Решту (99 млн пудів) передбачалося витратити на забезпечення Червоної армії, робітників і компартійно-радянського апарату<sup>62</sup>. Зазначимо, що першопочатково Наркомпрод і більшість членів політбюро ЦК КП(б)У наполягали на цифрі в 130 млн пудів, і лише протест окремих впливових партійців змусив пленум ЦК зменшити податок до 117 млн<sup>63</sup>.

Також планувалося додатково отримати 75 млн пудів шляхом товарообміну<sup>64</sup>. Оскільки промислово-споживчих товарів, які можна було обміняти на хліб, у більшовиків було обмаль, то ключовим фактором ставала сіль. Вона користувалася великим попитом у селянських господарствах. Аналізуючи в травні перспективи нового врожаю зернових в Україні, В. Ленін висловив бажання будь-що вилучити з нього 200–300 млн пудів. Аби мати важіль тиску на селянство, було встановлено монополію держави на сіль. З цього приводу очільник комуністичного режиму писав М. Фрунзе: «...головне – сіль. Все забрати, обставити потрібним кордоном війська всі місця видобутку, ні фунту не пропускати, не давати розікрасти. Це питання життя й смерті. Поставте по-військовому... Ви – Головом солі»<sup>65</sup>.

Власне кажучи, запровадження продподатку в УСРР відтерміновувалося до осені 1921 р., оскільки податковий апарат і відповідні механізми не були налагоджені. Також українським більшовикам для покриття нагальних витрат конче необхідно було мати до нового врожаю щонайменше 40–45 млн пудів хліба, що без примусу отримати було практично неможливо<sup>66</sup>. Тому мав продовжитися збір розкладки із застосуванням усіх карально-репресивних заходів і методів. Так, станом на початок квітня 1921 р. в УСРР діяло 252 воєнізовані продзагони загальною чисельністю 8302 особи<sup>67</sup>.

«Можемо ми обійтися до нового врожаю без розкладки? Ні, не можемо, тому що без хліба не можуть існувати робітники, особливо Донбасу... Нам, окрім того, необхідно допомагати робітникам Москви і Петрограда», – наголошував військовим заступник

<sup>59</sup> Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 44. С. 208.

<sup>60</sup> Пайпс Р. Русская революция. Россия под большевиками... С. 257.

<sup>61</sup> Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Вид. Народ. Комісаріата Юстиції, 1921. Ч. 5. Ст. 143.

<sup>62</sup> Там само. Ст. 155.

<sup>63</sup> Ленинский сборник. Москва: Партийное издательство, 1932. Т. XX. С. 75.

<sup>64</sup> Струмилин С. На плановом фронте. 1920–1930 гг. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. С. 24.

<sup>65</sup> Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 52. С. 196–197.

<sup>66</sup> Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р... Ч. 5. Ст. 142, 143; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 430. Арк. 89.

<sup>67</sup> Стрижков Ю. Продовольственные отряды в годы гражданской войны и иностранной интервенции. 1917–1921 гг. Москва: Издательство наука, 1973. С. 294.

начальника політуправління Збройних сил України і Криму Р. Пікель<sup>68</sup>. Водночас Х. Раковський у звіті В. Леніну від 31 березня 1921 р. повідомляв, що заготовленого продовольства вистачить лише на квітень. Він побоювався, що оголошення продподатку негативно вплине на вилучення розкладки<sup>69</sup>.

Бажаючи зняти напругу в селянському середовищі (особливо під час посівної), більшовики навіть пішли на зменшення залишку хлібної розкладки з 95 млн пудів до 50 млн<sup>70</sup>. Хоча й тут не обійшлося без запеклих дебатів, оскільки одна група партійців виступала за зниження обсягу до 40 млн, а Наркомпрод УСРР вимагав встановити цифру в 60 млн. Зрештою пристали на компромісну пропозицію М. Фрунзе<sup>71</sup>.

Також звільнили від подальшого виконання хлібоздачі Волинську, Катеринославську, Харківську й Чернігівську губернії, «які виконали найбільший відсоток хлібної розкладки...»<sup>72</sup>. У них дозволялися місцева торгівля й товарообмін. Однак у цьому випадку не обійшлося без більшовицьких маніпуляцій. Аналізуючи наявні дані, видно, що Волинська губернія виконала лише 6,3 %, Чернігівська – 28,6 %, Харківська – 41,6 %, Катеринославська – 45,2 %. Водночас Миколаївська губернія – 66,5 %, Одеська – 60 %. Проте їх, як ключові хлібовиробничі регіони, спеціально залишали для подальшої «довикачки» зернових.

Залишок хлібної розкладки в 50 млн пудів розподілили таким чином: Олександрівська – 15 млн пудів, Полтавська – 13 млн, Кременчуцька – 6,5 млн, Київська – 5,5 млн, Одеська і Миколаївська – по 3 млн, Донецька – 2,5 млн, Подільська – 1,5<sup>73</sup>.

Надходження продрозкладки в першу декаду квітня, порівняно з останньою декадою березня, впали з 2,7 млн пудів до 673 тис.<sup>74</sup> Це відбулося насамперед у зв'язку з розгортанням посівної кампанії. Також далось взнаки шалене виснаження селянських зернових ресурсів унаслідок березневого «продмісяця». Однак тиск комуністичної репресивної машини продовжувався, незважаючи на існуючі на місцях невітні реалії.

Показовою була ситуація, що склалася у квітні 1921 р. у 1-му Новогеоргіївському сільському товаристві Олександрійського повіту Кременчуцької губернії. Восени 1920 р. на товариство було накладено 24 тис. пудів зернової розкладки. Тогоріч всього було засіяно 2,3 тис. десятин ріллі (при чисельності населення у 5 тис. осіб) здебільшого просом і гречкою. Озимину не вдалося засіяти, оскільки восени лише завершився розподіл землі на їдця. Ще перед збором врожаю 1920 р. випав сильний град, який знищив посіви на площі в 1 тис. десятин. До того ж був неврожай на просо та гречку. З настанням весни і початком березневого «продмісяця» було наказано виконати розкладку повністю. Сільська адміністрація та КНС були поставлені у глухий кут, оскільки для виконання завдання хліба у селян майже не було. Після репресивного тиску вдалося виконати план лише на 3 тис. пудів. Навіть під час конфіскації майна в одного із заможних селян виявили не більше 7 пудів збіжжя, яке одразу забрали в рахунок розкладки. Як наслідок, проти відвертого продграбунку виступила навіть значна частина незаможних селян<sup>75</sup>.

Схожа ситуація складалася й на губернських рівнях. На початку квітня 1921 р. пленум Київського губкому звернувся до ЦК КП(б)У із заявою про неможливість дати визначені 5,5 млн пудів. Максимальну цифру окреслили в 2,5 млн<sup>76</sup>. У відповіді з Харкова

<sup>68</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 430. Арк. 89.

<sup>69</sup> Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. Сборник документов. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 195.

<sup>70</sup> Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р... Ч. 5. Ст. 143

<sup>71</sup> Ленинский сборник... 1932. Т. XX. С. 76.

<sup>72</sup> Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р... Ч. 5. Ст. 154.

<sup>73</sup> Там само.

<sup>74</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 847. Арк. 19.

<sup>75</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 34–38.

<sup>76</sup> ЦДАГОУ Ф. 1. Оп. 20. Спр. 443. Арк. 78.

наголошувалося: «Тяжкий продовольчий стан України, безперервний ріст продовольчих потреб, поряд із відсутністю достатнього товарного фонду для розвитку обмінних операцій, не дозволяє зменшити продрозкладку для Київської губернії»<sup>77</sup>.

Вилучення хліба в губернії у квітні–травні 1921 р., попри активізацію репресивного натиску, відбувалося із великими ускладненнями. Головними перешкодами були: повстанський рух, небажання і відсутність змоги у селян виконувати завищену в рази розкладку за браком зерна, а також їхні побоювання щодо вбогості нового врожаю<sup>78</sup>. На продроботу Київський губком направив 322 компартійних і радянських працівників. Розсилалися циркуляри в повіті із закликом до посилення роботи й напруження усіх адмінсил. Згодом плани зернових надходжень по Київській губернії були дещо послаблені та скориговані. За розкладкою мало надійти 2,5 млн пудів та 2 млн по товарообміну. Наголошувалося, що хліб має йти «не тільки для внутрішніх потреб, але й для вивозу на Північ»<sup>79</sup>. Однак до червня вдалося виконати лише 21 % завдання<sup>80</sup>.

Водночас одеським комуністам наказувалося залишити для потреб губернії лише 450 тис. пудів збіжжя, а решту вивезти відповідно до вказівок Наркомпроду. Внутрішні потреби Одещини пропонувалося покривати за рахунок помельного збору<sup>81</sup>. Такі пропозиції мали завідомо злочинний характер, оскільки взимку–навесні 1921 р. значна кількість млинів по всій Україні не функціонувала, а надходження по помелзбору були надто мізерними. Губернська влада для стягнення розкладки та придушення селянського спротиву і повстанського руху активно послуговувалася військовою силою. Зокрема, на початку травня голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс просив командування Червоної армії та Раднарком, аби не була зірвана продробота, залишити в губернії 51-шу дивізію РСЧА<sup>82</sup>.

18 квітня президія Миколаївського губвиконкому за присутності та головування Х. Раковського постановила вжити заходів для виконання в Єлисаветградському повіті розкладки у розмірі від 600 тис. до 1 млн пудів. Також пропонувалося Наркомпроду забезпечити Миколаївську губернію товарним фондом для отримання шляхом товарообміну 4 млн пудів хліба<sup>83</sup>.

У скрутній ситуації опинилися Запорізька та Полтавська губернії. Зважаючи на невиконання розкладки, а також на їхнє важливе значення для продовольчих поставок Москві, армії та Донбасу, наприкінці квітня 1921 р. категорично заборонявся в'їзд у ці губернії всім, окрім осіб, відряджених у службових справах. Не дозволялися купівля, продаж і обмін продовольства, яке підлягало розкладці. Наркомпрод давав санкцію на закупівлю продовольства організаціями з інших губерній лише у надзвичайних випадках. На кордонах згаданих губерній встановлювалися загороджувальні загони. Порушників постанови мали арештовувати й засуджувати до п'яти років концтаборів<sup>84</sup>.

Так, упродовж квітня–травня 1921 р. виконання розкладки в Запорізькій губернії проходило в дусі посилення карально-репресивного натиску, однак із суттєвими труднощами. У повітах, які були охоплені повстанським рухом, воно було цілковито зірване. Зокрема, для проведення продрозкладки у Великотокмацькому повіті було мобілізовано 63 комуністи та 100 членів профспілок. З них повстанцям вдалося вбити 23 особи, а інші розбіглися. Для Бердянського повіту профспілки задіяли 146 осіб, з яких 123 загинули під

<sup>77</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2098. Арк. 25.

<sup>78</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 494. Арк. 8, 10, 118.

<sup>79</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3.

<sup>80</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 441. Арк. 85.

<sup>81</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3.

<sup>82</sup> ЦДАВО України, Ф. 2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 42.

<sup>83</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 30.

<sup>84</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 40–40 зв.; Спр. 81. Арк. 32.

час сутичок із повстанцями. У Мелітопольському повіті на хлібозаготівлю було кинуте майже всіх комуністів<sup>85</sup>.

Наприкінці квітня 1921 р. Запорізький губернський продкомітет погодив «взяти по наряду на травень із Бердянського повіту 1 млн пудів хліба». Відповідний обсяг збіжжя мав бути реквізований також і в червні. Для кращого втілення у життя означених планів губком мав надати 15 відповідальних партпрацівників. У повіт додатково спрямовувався військовий підрозділ чисельністю в 300 багнетів. Водночас місцеві продовольчі органи чудово знали, що хлібні ресурси регіону практично вичерпані. Тому підкреслювалося, що «із запланованої загальної кількості... вважати реальними 400 тис. пудів»<sup>86</sup>.

За межі губернії активно вивозилося зерно, тому в цей час спостерігалось поглиблення продовольчої кризи в регіоні, особливо в губернському центрі. Довелося скоротити продпостачання Запоріжжя на 35 %<sup>87</sup>.

Вилучення решти розкладки в 50 млн пудів у квітні виконувалося з великими потугами, тому на травень–червень оголосили черговий всеукраїнський «продмісяць». Ударними були визначені Запорізька, Полтавська та Кременчуцька губернії. «У ці губернії кинуті сили для посилення апаратів опродкомгубів. В Олександрівськ виїхала надзвичайна комісія з проведення продмісяця. У Кременчук виїхав член колегії Наркомпроду з низкою співробітників і політпрацівників для проведення продмісяця», – зазначалося в інформаційному зведенні для членів ЦК КП(б)У від 10 червня 1921 р. З Кременчука очікували в найближчий час 10 маршрутів із хлібом. Водночас констатувалося, що в Миколаївській та Запорізькій губерніях ще лишалися деякі запаси хліба, які планувалося неодмінно «викачати»<sup>88</sup>. З метою активізації збору продовольства для радянської Росії, у Запорізьку та Полтавську губернії було відряджено двох відповідальних працівників – уповноважених із проведення хлібозаготівель. Тому не дивно, що саме для Запорізької губернії комуністи пролонгували термін збору продрозкладки<sup>89</sup>.

На порядку денному комуністичного режиму особливим пунктом стояло питання забезпечення Червоної армії, зокрема частин, дислокованих у межах УСРР. Наприкінці травня 1921 р. у Харків надходила інформація, що «...військові частини зовсім не забезпечені й серед них спостерігається різке незадоволення, а в деяких місцях і дезертирство»<sup>90</sup>. 28 травня В. Ленін надіслав губвиконкомам телеграму, в якій чітко наголосив, що скрутне продовольче становище мало найменшим чином вплинути на харчування червоноармійських формувань. Вождь прямо говорив, що армія не повинна відчувати голод. Тому всі місцеві органи влади мусили «звернути всіляку увагу на постачання армії, приходячи на допомогу всіма засобами». Надходження збіжжя від товарообміну мали передусім йти на потреби частин РСЧА<sup>91</sup>.

Виконання розкладки традиційно йшло паралельно із вивезенням українського хліба до РСФРР. Москва повсякчас вимагала першочергового відвантаження проднарядів для власних потреб. Не в останню чергу українським хлібом прагнули знизити соціально-економічну напругу в метрополії, особливо в контексті стрімкого наростання голоду в Поволжі. Падіння відправки у квітні 1921 р. продмаршрутів з України на північ (лише 132 вагони)<sup>92</sup> викликало гостру реакцію в Кремлі.

<sup>85</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 134; Спр. 438. Арк. 193 зв.

<sup>86</sup> Спокута. Альманах. – №№ 8–9: Голодомори на Запоріжжі (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Статті, документи, спогади. URL: [http://history.org.ua/LiberUA/spokuta8\\_2008/spokuta8\\_2008.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/spokuta8_2008/spokuta8_2008.pdf)

<sup>87</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 134.

<sup>88</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 438. Арк. 171; Спр. 435. Арк. 159.

<sup>89</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3.

<sup>90</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 14.

<sup>91</sup> Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 52. С. 327.

<sup>92</sup> Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 598.

Наприкінці квітня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) доручило Х. Раковському, погодивши із Наркомпродом, винести на розгляд РПО РСФРР рішення про організацію екстрених маршрутів із хлібом для забезпечення Москви і Петрограда на час роботи Третього конгресу Комінтерну (22 червня – 12 липня 1921 р.)<sup>93</sup>. Тоді ж М. Владімірову було поставлено завдання за будь-що забезпечити «червоні столиці» 1–2 млн пудів щомісячно. Вже в травні була погоджена можливість закупівлі українського хліба російськими пролетарями, для чого передбачалося організувати відповідний товарообмін у Білгороді<sup>94</sup>. Водночас В. Ленін особисто звертався до голови ВУЦВК Г. Петровського, закликаючи сприяти представникам голодуючих губерній Росії, які їхали в Україну з метою закупівлі насіння в порядку товарообміну<sup>95</sup>.

Зазначимо, що стихійний потік залізницею (в окремих випадках автотранспортом) численних груп російських селян і робітників із Росії до України з метою скуповування зерна та інших продуктів був перманентним. Його посилення відбулося навесні 1921 р. Таких людей називали «мішечниками» або «торбарниками». Так, на початку квітня 1921 р. повідомлялося, що всі потяги та станції від Білгорода до Лозової перевантажені селянами з Орловської, Тульської, Тверської й інших губерній РСФРР, які направлялися за насіннєвим матеріалом у Запорізьку та Катеринославську губернії<sup>96</sup>. Лише в одній Запорізькій губернії на початку квітня щоденні вивезення хліба «мішечниками» оцінювалися в десятки тисяч пудів<sup>97</sup>. Це значно виснажувало і без того вбогі продовольчі ресурси України і створювало складнощі радянським органам у виконанні розкладки.

Тому Особком<sup>98</sup> охарактеризував це явище, як «стихійне лихо» та просив чекістів встановити загороджувальні кордони для обмеження доступу до українських регіонів неорганізованим масам «мішечників», що їхали з півночі, «руйнуючи транспорт України й продовольчу заготівлю губерній, що не виконали розкладку»<sup>99</sup>.

Перед завершенням посівної кампанії активізувався тиск Кремля на очільників УСРР щодо відправлення хліба на північ. 8 травня 1921 р. у Харкові одержали директиву секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова з вимогою відправити в Росію протягом травня 40 продовольчих ешелонів, переважно з хлібом<sup>100</sup>. Не пізніше 15 травня між раднаркомами РСФРР і УСРР щодо цього було укладено угоду, де підкреслювалося, що відповідні зернові надходження дадуть змогу забезпечувати населення російських столиць та центрального промислового району<sup>101</sup>. Визначений обсяг поставок ще раз підтвердив В. Ленін своєю телеграмою щодо відправки в травні для Росії не менше 1 млн пудів збіжжя<sup>102</sup>. Відразу в українські губернії пішла директива за підписом Х. Раковського, Д. Лебеда, М. Владімірова та ін., в якій акцентувалося, що «забезпечення продовольством Москви й Петрограда стає бойовим завданням нашої партії». Наказувалося всіма силами й засобами сприяти прискоренню продрозкладки, товарообміну й відвантаженню для центру<sup>103</sup>.

М. Владіміров пішов ще далі та пообіцяв Москві дати до нового врожаю абсолютно нереалістичні 10 млн пудів зернових, хоча за перші два тижні травня не було відправлено

<sup>93</sup> РДАСП. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 156. Арк. 3.

<sup>94</sup> РДАСП. Ф. 17. Оп. 3. Спр. 157. Арк. 4; Спр. 172. Арк. 2.

<sup>95</sup> Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 43. С. 534.

<sup>96</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 93. Арк. 33.

<sup>97</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 3-6, 8-9.

<sup>98</sup> Особлива комісія по продовольству та паливу. Утворена постановою РНК УСРР від 12 лютого 1921 р.

<sup>99</sup> ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 2098. Арк. 25.

<sup>100</sup> Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.)... С. 22.

<sup>101</sup> Ленинский сборник. Москва: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1942. Т. XXXIV. С. 412.

<sup>102</sup> Ленін В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 43. С. 533-534.

<sup>103</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 13.

жодного маршруту. Кремль взяв на контроль це зобов'язання, нагадуючи Х. Раковському, що він персонально відповідальний за продуктивність Укрнаркомпроду<sup>104</sup>.

Питання відновлення інтенсивності хлібних поставок до «червоних столиць» просував по партійній лінії секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь. У середині травня 1921 р. він направив всім губкомам директиву: «Продовольче становище Росії, особливо в Москві та Пітері, з кожним днем стає все тяжчим. Єдина надія до нового врожаю на Україну. ЦК РКП(б) запропонував в ударному порядку дати десять мільйонів пудів хліба... Необхідно будь-що виконати наряд для Москви та Пітера... Напружте сили. Киньте працівників у село, пошлітьте продроботу»<sup>105</sup>.

Унаслідок цього відбулася нарада представників губкомів КП(б)У з керівництвом Наркомпроду, на якій обговорили розподіл між губерніями завдань для формування відповідного десятимільйонного фонду. Їхнє виконання мало відбуватися з огляду «на сувору економію у витрачанні на місцеві потреби заготовленого продовольства»<sup>106</sup>. Вже 23 травня 1921 р. український ЦК вчергове надіслав губкомам припис посилити всіма можливими засобами заготівельну роботу та відвантаження, бо в РСФРР не було жодних надій на посилення надходження власного хліба. Наголошувалося, що завдання полегшення становища покладалося РКП(б) цілком на Україну<sup>107</sup>.

Тоді ж політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання посилення відправки продовольства в Російську Федерацію, поклало на Одесу обов'язок щодня відвантажувати 30 вагонів продзапасів. Для більшої ефективності виконання поставленого завдання та стягнення розкладки одеське військове командування зобов'язали сприяти місцевим органам. Подібна ситуація відбувалася у Мелітопольському повіті Запорізької губернії<sup>108</sup>.

У другій половині травня 1921 р. Х. Раковський телеграфував у Миколаїв із вимогою вантажити та відправляти якомога більше зерна для Москви. У відповідь повідомлялося, що з Херсона на північ вирушав раднаркомівський маршрут із хлібом. Також вантажився ешелон у Миколаєві. Водночас водним шляхом по Дніпру до Нікополя (Катеринославська губернія) перекинули шість барж із зерном вагою 100 тис. пудів для подальшого завантаження у товарні потяги на адресу центру. Висловлювалося прохання, аби робота не спинилася, надіслати 100 тис. мішків й один маршрут палива для постачання річкового флоту<sup>109</sup>. Наприкінці травня у Херсоні, селищах Засілля й Снігурівка, де були залізничні станції, формували маршрути для Росії. Однак робота гальмувалася слабким гужовим підвозом через сильні дощі. Зерно, що передбачалося для Харківської губернії, було переадресовано для Москви. У порту Хорли закінчилося відвантаження продовольства (52 тис. пудів), яке відправили морем у Крим, і продовжували вантажити ще два вітрильні кораблі по 15 тис. пудів<sup>110</sup>.

22 травня у Харків із Полтави звітували, що в Москву того дня відправляли 24 вагони жита, 1 житнього борошна, 2 пшениці, 7 вівса, 1 гречки. Констатувалося, що на продроботу в Костянтиноградський повіт виїхало 200 курсантів, а також польовий штаб дивізії з тимчасовим революційним трибуналом для налагодження «викачки» розкладки<sup>111</sup>.

24 травня з Києва інформували М. Владімірова, що виконання щомісячного наряду для Москви обсягом 300 тис. пудів хліба неможливо гарантувати, оскільки не вистачало продресурсів і не було можливості залучити необхідну військову силу. Натомість

<sup>104</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 11.

<sup>105</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 13.

<sup>106</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 17.

<sup>107</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 14.

<sup>108</sup> Спокута. Альманах. № 8–9: Голодомори на Запоріжжі...

<sup>109</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 16–16 зв.

<sup>110</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 21.

<sup>111</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 15.

пропонувалося дозволити російським організаціям широко проводити товарообмін у відведених для цього районах губернії<sup>112</sup>.

Щось подібне спостерігалось і в Катеринославській губернії, де наприкінці травня радянські органи масово видавали дозволи російським організаціям на заготівлю хліба. Губернія була перенавантажена потоком їхніх представників, які брали хліб шляхом товарообміну. Лунали нарікання, що це шкодило товарообмінним операціям місцевого опродкомгубу, викликавши гостру нестачу продовольства та злет цін<sup>113</sup>.

Зрештою, директивний тиск Москви мав певні результати. Впродовж травня 1921 р. до Росії, за одними даними, було відправлено 522 вагони з хлібом (орієнтовно 500 тис. пудів), за іншими – 750 тис. пудів<sup>114</sup>. А в червні – 878 вагонів (орієнтовно 870 тис. пудів)<sup>115</sup>. В. Ленін уважно стежив за просуванням ешелонів із українським збіжжям до РСФРР, про що отримував регулярні інформаційні довідки. Так, 7 червня Х. Раковський повідомляв йому: «1-го і 5-го залізниця прийняла близько 300 вагонів зерно-хліба для Росії, які становлять 60 вагонів у середньому на добу. Більша частина вже передана на російські дороги. Скарги на посуху надходять із Олександрівської губернії. Однак завантаження доведено до 100 вагонів у день»<sup>116</sup>.

Проте надходження аж ніяк не відповідали бажанням більшовицької верхівки. Х. Раковський за несвоєчасне і неповне виконання нарядів для РСФРР отримав догану від ЦК РКП(б). Саме тоді Харків розіслав губкомам нову директиву, суворо нагадуючи, що «заготівля продовольства і вивіз для Москви і Пітера з України є бойовим завданням влади та партії»<sup>117</sup>. Відповідальних працівників губерній і повітів недвозначно попереджали про покарання за невиконання постачання центру. Ситуація для Москви була настільки нагальною й критичною, що розглядалася можливість заміни М. Владімірова на посаді наркома продовольства УСРР Л. Троцьким<sup>118</sup>. З цього приводу в липні 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) навіть ухвалило відповідні рішення. Однак через протест самого Л. Троцького від цієї ідеї відмовилися<sup>119</sup>.

Москва також прагнула перекласти весь тягар продзабезпечення Донбасу на плечі українських хлібовиробників. Радянська Росія хотіла брати левову частку видобутого вугілля, натомість майже не надаючи відповідної продовольчої допомоги зі свого боку. Наприклад, 6 червня 1921 р. В. Ленін вимагав від українського Наркомпроду задовольнити продовольчі потреби Донбасу, виділяючи для цього всі можливі ресурси, окрім тих, які передбачалися для Росії<sup>120</sup>.

10 червня 1921 р. РПО РСФРР вказувала українському Раднаркому на величезну небезпеку для економічного становища Росії у разі незабезпечення хлібом Донбасу. Суворо наголошувалося застосувати всі ресурси й механізми, аби донецький пролетаріат мав стовідсоткову проднорму. Заразом українським хлібом прагнули забезпечити роботу кам'яновугільної промисловості Підмосковного буровугільного басейну. Так, із Рязанської губернії в Україну направляли спеціальні залізничні маршрути, які завантажували продовольством. Їхнє швидке просування до Росії вважалося першочерговим завданням. Подібні маршрути мали прибувати в Україну також із Тульської губернії<sup>121</sup>. Загалом до

<sup>112</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 133. Арк. 22.

<sup>113</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 133. Арк. 23.

<sup>114</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 24.

<sup>115</sup> Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 598.

<sup>116</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 35. Арк. 30.

<sup>117</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 18.

<sup>118</sup> Ленинский сборник... 1932. Т. XX. С. 282.

<sup>119</sup> В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. С. 461–462.

<sup>120</sup> Декреты Советской власти. Июль 1921 г. Москва: РОССПЭН, 2006. Т. XVII. С. 299.; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 26.

<sup>121</sup> Декреты Советской власти. Июнь 1921 г. Москва: РОССПЭН, 2004. Т. XVI. С. 393–394.



серпня 1921 р. (початку збору нового врожаю) лише на Донбас було відправлено орієнтовно 5,5 млн пудів зерно-хліба та 600 тис. пудів зерно-фуражу<sup>122</sup>.

У контексті викладеного маємо підкреслити, що репресивне вилучення розкладки з врожаю 1920 р. і вивезення хліба відбувалося на тлі сильної посухи, що в травні–червні вразила степові й частково лівобережні регіони України. Вона знищила значні посівні площі озимих та ярових культур врожаю 1921 р.<sup>123</sup>. Статистичні органи та більшовицьке керівництво чудово знали про наростання стихійного лиха в українських губерніях, яке за наслідками й масштабами не поступалося Поволжю. Однак потреба задоволення інтересів центру та Червоної армії превалювали над фактом неврожаю й потенційно можливого голоду, штовхаючи комуністичний режим до посилення продрозкладки та відвантаження продовольства для РСФРР. Активно вилучали навіть посівний матеріал.

Так, 19 червня 1921 р. Х. Раковський направив телеграми в Одесу, Миколаїв, Київ, Запоріжжя, Кременчук та Полтаву такого змісту: «У зв'язку з дощем, що спостерігається останні 10 днів, врожай значно покращився в губерніях, де була посуха, але загальне продовольче становище залишається невтішним. Наші запаси вже вичерпалися, Москва вимагає хліба, також Червона армія і робітники. Тому, не дивлячись на все, ви маєте на місцях проводити самим енергійним чином продрозкладку й краще організувати товарообмін. З огляду на те, що в деяких місцях як привід наголошують, що треба залишити насінневий матеріал, повідомляю: насінневий матеріал ми відновимо, заберемо його із інших губерній, але нам необхідно зібрати хліб аби дочекатися нового врожаю...»<sup>124</sup>.

21 червня 1921 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) було погоджено винести на розгляд РНК РСФРР питання про посилення продовольчих заготівель і вивозу хліба в центр із тих районів, де вони могли бути організовані. Одночасно доручено військовому відомству не чинити перешкод у відправці військових курсантів на продроботу в Україну. Тоді ж російський Раднарком постановив вжити найрішучіших заходів для проведення насамперед в Україні та на Північному Кавказі дозаготівлі хліба врожаю попередніх років у максимально можливому обсязі. З цією метою документом ще раз підтверджувалося розпорядження військовим органам про забезпечення Наркомпроду відповідною армійською силою. Зазначалося, що органи військової влади можуть не зупинятися у разі крайньої потреби навіть перед використанням у продроботі командних курсів<sup>125</sup>.

Водночас Х. Раковський від імені РНК УСРР просив петроградських комуністів, які брали участь в роботі Першого трудового батальйону, надати допомогу протягом місяця у проведенні розкладки в Полтавській губернії. У зверненні наголошувалося, що «це тим паче важливо, оскільки в сучасний момент головним завданням української влади є забезпечення півночі хлібом». Висловлювалося сподівання дати до кінця місяця близько 2 млн пудів збіжжя, акцентуючи, що «без допомоги російських робітників ми не зможемо впоратися з цим завданням»<sup>126</sup>.

І дійсно, в умовах надзвичайного виснаження зернових запасів України, за наявних технічних проблем, незабезпеченості робітників і військових в УСРР виконати повноцінно московські завдання було вкрай непросто. Часто робота гальмувалася, що викликало незадоволення в Кремлі. Так, у 20-тих числах червня 1921 р. поставки хлібних маршрутів із України до Росії тимчасово припинилися. В. Ленін змушений був знову вдатися до тиску, вказуючи українському державно-партійному керівництву на складне продовольче

<sup>122</sup> Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 599.

<sup>123</sup> Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.)... С. 23.

<sup>124</sup> ЦДАВО України. Ф.2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 54.

<sup>125</sup> Декреты Советской власти. Июнь 1921 г. ... С. 436-437.

<sup>126</sup> ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 24.

становище Москви, особливо в переддень Третього конгресу Комінтерну. Вимагалось відновити відправку в РСФРР 30 вагонів збіжжя на добу<sup>127</sup>.

Водночас, аби посилити персональну відповідальність своїх ставлеників в УСРР, Кремль призначив наприкінці червня командувача Збройними силами України та Криму М. Фрунзе, голову Української ради народного господарства В. Чубаря і наркома продовольства М. Владімірова відповідальними за відвантаження для Росії до нового врожаю 4 млн пудів хліба<sup>128</sup>. Поряд із тим, для посилення хлібозаготівель у липні в Україну мали бути направлені відповідальні партійці й уповноважені з Росії. Також на початках лави української продміліції (утворена в липні 1921 р.) передбачали поповнити 1 тис. російських робітників. У подальшому планували вербувати охочих серед колишніх червоноармійців і молодих селян із голодних губерній РСФРР (розраховували залучити не менше 20 тис. осіб)<sup>129</sup>. Заразом В. Ленін розглядав можливість розмістити в Україні від 500 тис. до 1 млн червоноармійців, призваних із голодуючих місцевостей Росії. На його думку, вони мали «допомогти посиленню продроботи, будучи суто зацікавлені в ній, особливо чітко усвідомлюючи і відчуваючи несправедливість ненажерливості заможних селян на Україні»<sup>130</sup>.

Постановою ЦК РКП(б) від 2 липня затверджувався щодобовий обсяг постачання українського продовольства для Росії в кількості 74 вагонів (рішенням від 1 липня, яке анулювали, передбачалося 100 вагонів). Вказувалося зміцнити продапарат військовою силою<sup>131</sup>. У телеграмі від 8 липня В. Ленін і В. Молотов вимагали від українських партійців задіяти всі сили, аби виконати завдання «виключної політичної ваги»<sup>132</sup>.

4 липня політбюро ЦК КП(б)У, беручи до уваги вимоги Москви, ухвалило рішення щодо посилення відправок зерна до Росії. Полтава мала щодня відвантажувати 20 вагонів, Київ – 10, Запоріжжя – 7, Кременчук, Миколаїв та Одеса – по 5, Чернігів – 3<sup>133</sup>.

12 липня Раднарком РСФРР ухвалив постанову про екстрене забезпечення республіки хлібом. Один із її пунктів передбачав зобов'язати Укрнаркомпрод у триденний термін завантажити і відправити залізницею в Москву 160 тис. пудів хліба, що знаходилися в Одесі та не були використані для експорту. Про це В. Ленін одразу ж повідомив М. Владімірова<sup>134</sup>. Останній зволікав із його виконанням. Тому вже 19 липня В. Ленін надіслав черговий припис у Харків із вимогою негайно відправити визначений хліб у Москву спеціальними потягами із маркуванням «маршрути Раднаркома»<sup>135</sup>.

Водночас за наявними офіційними даними видно, що в липні до Росії було відправлено лише 138 вагонів зернопродуктів<sup>136</sup>. Факт того, що більшовицький центр отримав зовсім не ті обсяги хліба, які вимагав від Харкова, підтверджує значне ослаблення зернових можливостей українських селян до початку нових жнив.

Про сильний дефіцит зерна врожаю 1920 р. та загальне виснаження сільського господарства України до початку продподаткової кампанії красномовно свідчать результати заготівельної роботи за квітень–липень 1921 р. За цей час комуністичному режиму, застосовуючи репресії, терор, військову силу тощо, вдалося «викачати» лише 11 млн пудів

<sup>127</sup> Ленинский сборник... Т. XX. С. 273.

<sup>128</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 3.

<sup>129</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 7, 30; ЦДАВО України. Ф. 340. Оп. 2. Спр. 852. Арк. 78.

<sup>130</sup> Ленин В. Полное собрание сочинений... 1970. Т. 44. С. 67.

<sup>131</sup> Декреты Советской власти. Июль 1921 г... С. 255–256.; Ленинский сборник... Т. XX. С. 273; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 19.

<sup>132</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 1; Декреты Советской власти. Июль 1921 г... С. 307–308.

<sup>133</sup> Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. Мовчан, А. Огінська, Л. Яковлева; Від. ред. С. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. С. 28–29.

<sup>134</sup> Декреты Советской власти. Июль 1921 г... С. 79, 326; Ленинский сборник... Т. XX. С. 274.

<sup>135</sup> Декреты Советской власти. Июль 1921 г... С. 372.

<sup>136</sup> Народное хозяйство Украины в 1921 г... С. 598.

зернових. Відповідно, за весь 1920/1921 операційний рік в українських господарів у рахунок хлібозаготівель було вилучено орієнтовно 76 млн пудів збіжжя<sup>137</sup>.

Також про жахливі результати хлібозаготівельної політики комуністичного режиму станом на літо 1921 р. свідчать наведені нижче приклади. Панічні телеграми в Харків надходили із Миколаївської губернії, де в червні лишалося не більше 1 млн пудів збіжжя. Водночас центр вимагав здати сто відсотків завдання, тобто – 1,5 млн. Місцеві комуністи наголошували, що могли виконати лише половину. Повне виконання створювало в губернії загрозливу ситуацію, оскільки мінімальна продовольча потреба до нового врожаю становила щонайменше 800 тис. пудів. Дійшло до того, що Дніпровський повітовий виконком самочинно постановив хліба не давати та забронювати для себе 300 тис. пудів. У результаті, під тиском згори, Миколаївський губвиконком вирішив продовжити форсований вивіз у центр, а постанову Дніпровського повітвиконкому вважати недійсною<sup>138</sup>.

У червні голова Полтавського губвиконкому Я. Дробніс повідомляв РНК УСРР, що «тривала розкладка згубно позначилася на кампанії зі збору хліба». Продовольча диктатура більшовиків призвела до поглиблення зневіри широких мас українського селянства, яке, за його словами, «надзвичайно індиферентно ставиться до наших закликів. Не вірять»<sup>139</sup>. Наприкінці липня у Полтавській губернії практично не було ресурсів для виконання нарядів Наркомпроду. М. Владіміров погрожував занести губернію на «чорну дошку»<sup>140</sup>.

В Одеській губернії більшовикам так і не вдалося довилучити 3 млн пудів зерна за розкладкою, оскільки селянські запаси були до межі спустошені. Протягом трьох місяців (квітень–червень) змогли виконати менше половини плану. Губернська влада, «приймаючи до уваги важке становище селянського господарства і наближення збиральної кампанії», постановила відмінити зернову розкладку по всій губернії з 1 липня<sup>141</sup>.

Під час вилучення розкладки в українських регіонах хліб забирали навіть із комнезамівських фондів. Зокрема, в липні 1921 р. радянське керівництво Запорізької губернії, повідомляючи ЦК КП(б)У про проведену продроботу, зазначало: «По виконанню липневого наряду в Мелітопольському повіті закінчуємо збирати більшу половину фонду комнезамовних. В інших повітах розкладка не дає нічого й у незаможних немає чого брати. Вчора в трьох волостях Мелітопольського повіту спалахнув рух селян. Направлена збройна сила рух заспокоїла, але хліба не взяла. Виходячи з цього, губком вчора вирішив передати центральному комітету, що до 1 серпня ми зможемо дати 150 тис. пудів максимум... із фонду мелітопольських незаможників... У містах ніякого забезпечення немає, внутрішньогубернська потреба, робітників і армії, до 400 тис. пудів в місяць, запасів ніяких»<sup>142</sup>. Вже в серпні радянські органи влади Запоріжчини констатували цілковиту відсутність старих запасів зерна у селян<sup>143</sup>.

Наприкінці червня 1921 р. склалася загрозлива продовольча ситуація у Кременчуцькій губернії, в якій були характерні випадки скасування місцевими керівниками продовольчих нарядів без згоди Наркомпроду. 29 червня на засіданні Особкому це питання порушував М. Владіміров. Було ухвалено рішення відсторонити від посад і притягнути до суду голів повітових виконкомів, причетних до цих дій. Зокрема, особливо скрутна ситуація виникла в Олександрійському повіті Кременчуцької губернії, який був вражений посухою. До кінця липня 1921 р. там було «викачано» за хлібною розкладкою 500 тис. пудів (половина від

<sup>137</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20; Народное хозяйство Украины в 1921 г.... С. 511, 576–577.

<sup>138</sup> Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів... С. 27–28.

<sup>139</sup> Там само. С. 26.

<sup>140</sup> ЦДАВО України Ф. 2. Оп. 2. Спр. 81. Арк. 63.

<sup>141</sup> По Радянських Республіках. Вісті ВУЦВК. 7 липня 1921. Ч. 121. С. 2.

<sup>142</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 33 зв.

<sup>143</sup> ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 506. Арк. 17 зв.

запланованого). Оскільки хлібні запаси у селян повіту були фактично вичерпані, інші 50 % розкладки мали надійти у вигляді сплати грошима або іншими продуктами. Для цього було організовано 8 районних і 30 волосних сесій революційних військових трибуналів<sup>144</sup>.

У катастрофічному становищі щодо продовольства та посівного матеріалу на липень 1921 р. опинилися регіони Катеринославської губернії. Наприклад, у Михайлівській волості Криворізького повіту майже все збіжжя було конфісковане в рахунок виконання хлібозаготівельних планів та забезпечення армійських формувань. Місцеве населення змушене було закупувати зерно в інших губерніях. У зверненні волосної влади до Харкова зазначалося, що для порятунку жінок і дітей необхідно доставити у волость 200 тис. пудів продовольства, 50 тис. пудів насіння для посіву озимих і 30 тис. пудів проса, аби пересіяти яріві. У разі відмови, наголошувалося, що земля оброблюватися не буде й населення зіштовхнеться із голодом<sup>145</sup>.

**Висновки.** Отже, прагнення комуністичного режиму отримати значні обсяги збіжжя для утримання та зміцнення своєї влади, а також реалізації соціально-економічних і військово-політичних планів, штовхали його до перманентного репресивного вилучення зернових у економічно ослаблених регіонах України. Вплив більшовицької продовольчої диктатури особливо відчутним і масштабним став у час хлібозаготівельної кампанії 1920/1921 р., до кінця якої українські продовольчі ресурси, передовсім степових зернопродуруючих губерній, були до межі виснажені. Водночас левову частку українського хліба забирали численні червоноармійські частини, які займалися безсистемним грабунком селянських господарств для самозабезпечення. У селян практично не лишилося старих запасів зерна, що в умовах сильної посухи весни–літа 1921 р. та неврожаю прирікало їх на неминучий голод. Загостренню цієї ситуації сприяли подальші насильницькі стягнення компартійно-радянською владою податку й вивезення зерна за межі України. Таким чином, репресивна хлібозаготівельна політика більшовиків у 1920–1921 рр. була однією з головних неприродних (штучних) причин виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні.

## References

1. Badmayeva, Ye. (2010). Golod v Nizhnem Povolzh'ye v 1921 i 1933 gg. [Famine in the Lower Volga Region in 1921 and 1933]. *Novyy istoricheskiy vestnik*. № 26. 47–59. [in Russian].
2. Baykyenich, D. (2021) Masovyy shtuchnyy holod 1921–1923 rokov ta pytannya eksportu ukrayinskoho zbizhzhya [The mass man-made famine of 1921–1923 and the issue of Ukrainian grain exports]. *Ukrayinskyi selyanyn*. Vyp. 25. 87–93. [in Ukrainian].
3. (1996). Bol'shevistskoye rukovodstvo. Perepiska. 1912–1927. Sbornik dokumentov [Bolshevik leadership. Correspondence. 1912–1927. Collection of documents]. Moskva: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN) [in Russian].
4. Borinevich, A. (1920). Proizvodstvo i raskhod khlebykh produktov v Odesskoy gubernii v 1920 g. [Production and consumption of bread products in Odessa province in 1920]. *Statisticheskii vestnik (oktyabr'–dekabr')*. *Pereodicheskiy organ Odesskogo gubernskogo statisticheskogo byuro*. [in Russian].
5. (1986). Dekrety Sovetskoy vlasti. Dekabr' 1920 g. – yanvar' 1921 g. [Decrees of Soviet power. December 1920 – January 1921]. Moskva: Politizdat. T. XII. [in Russian].
6. (2004). Dekrety Sovetskoy vlasti. Iyun' 1921 g. [Decrees of Soviet power. June 1921]. Moskva: ROSSPEN, T. XVI. [in Russian].
7. (2006). Dekrety Sovetskoy vlasti. Iyul' 1921 g. [Decrees of Soviet power. June 1921]. Moskva: ROSSPEN. T. XVII. [in Russian].
8. (1993). Holod 1921–1923 rokov v Ukrayini. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [The Famine of 1921–1923 in Ukraine. Collection of documents and materials]. Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].

<sup>144</sup> ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 397. Арк. 54.

<sup>145</sup> ЦДАВО України, Ф. 2, Оп. 2, Спр. 134, Арк. 71–72.

9. (2007). Holodomory v Ukrayini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Doslidzhennya, spohady, dokumenty [Holodomors in Ukraine: Odesa region (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Research, memoirs, documents]. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
10. Khoroshun, B. (1999). Prodovolcha polityka v Ukrayini v 1920–1930-kh rokakh: 07.00.01. Istoriya Ukrayiny. Avtoref. dys. d-ra istor. nauk [Food Policy in Ukraine in the 1920s and 1930s: 07.00.01. History of Ukraine. PhD thesis]. Kyiv. KNU im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S. (1999). Podatkova polityka radyanskoyi vlady v ukrayinskomu seli u vidbudovchyy period (1921–1925 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Tax policy of the Soviet government in the Ukrainian village in the reconstruction period (1921–1925): PhD in History: 07.00.01]. Cherkaskyy derzh. un-t im. Bohdana Khmelnytskoho. Cherkasy. 173 s.
12. Kucher, V., Shchebetuk, N., Hloba, O. (1921). Prodovolcha dyktatura bilshovytskoho rezhymu – zasib orhanizatsiyi holodu v Ukrayini (1921–1923 rr.) [The food dictatorship of the Bolshevik regime as a means of organising famine in Ukraine (1921–1923)]. *Etnichna istoriya Ukrayiny*. Vyp. 65. S. 72–80. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2021.65.08>
13. Kulchytskyy, S., Movchan, O. (1993) Nevidomi storinky holodu 1921–1923 rr. v Ukrayini [Unknown pages of the famine of 1921–1923 in Ukraine]. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny AN Ukrayiny. 70. [in Ukrainian].
14. (2000). V. I. Lenin. Neizvestnyye dokumenty. 1891–1922 gg. [Lenin. Unknown documents. 1891–1922]. Moskva: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN). [in Russian].
15. Lenin, V. (1969). Polnoye sobraniye sochineniy [The Complete Works]. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. T. 36, T. 37 [in Russian].
16. Lenin, V. (1981). Polnoye sobraniye sochineniy [The Complete Works]. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. T. 41. [in Russian].
17. Lenin, V. (1970). Polnoye sobraniye sochineniy [The Complete Works]. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. T. 42, T. 43, T. 52 [in Russian].
18. (1932). Leninskiy sbornik [Lenin's Compendium]. Moskva: Partiynoye izdatel'stvo. T. 20. [in Russian].
19. Markova, S., Baykyenich, D. (2021). Pochatok masovoho holodu 1921–1923 rr. v Ukrayini: sotsialno-ekonomichni prychny [The beginning of the mass famine of 1921–1923 in Ukraine: socio-economic causes]. *Masovyy shtuchnyy holod 1921–1923 rr. (do sotykh rokovyn): materialy Mizhnarodnoyi nauково-praktychnoyi konferentsiyi (30 veresnya 2021 r.)*. Vyshhorod: PP Serhiychuk M. I. 45–56. [in Ukrainian].
20. Movchan, O. (2000). Pershyy holod v radyanskyi Ukrayini (1921–1923 rr.) [The first famine in Soviet Ukraine (1921–1923)]. *Veselova O.M., Marochko V.I., Movchan O.M. Holodomory v Ukrayini, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlochyny proty narodu*. Kyiv; Nyu-York: Vyd-vo M.P. Kots. S. 15– 84. [in Ukrainian].
21. Narodnoye khozyaystvo Ukrainy v 1921 g.: otchet Ukrainskogo ekonomicheskogo soveta Sovetu Truda i Oborony [National economy of Ukraine in 1921: Report of the Ukrainian Economic Council to the Council of Labour and Defence]. Kharkiv: 4-ya gosudarstvennaya tipografiya, 1922. [in Russian].
22. (1922). Naseleniye Nikolayevskoy gubernii po dannym perepisi 1920 g. [Population of Nikolaev province according to the 1920 census]. *Statistika Ukrainy*. Seriya 1. Demografiya. Tom 1. Vyp. 4. Khar'kov: 4-ya Gosudarstvennaya Tipografiya.
23. Payps, R. (2005). Russkaya revolyutsiya. V 3-kh kn. Kn. 3. Rossiya pod bol'shevikami. 1918–1924 [Russian Revolution. Russia under the Bolsheviks. 1918–1924]. Moskva: Zakharov. [in Russian].
24. Polyakov, V. (2007). Golod v Povolzh'ye: pervyy opyt gosudarstvennoy pomoshchi v 1921 g. [Famine in the Volga region: the first experience of state aid in 1921]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya 4. Vip. 12. 18–32. [in Russian].
25. Revehuk, V. Bilshovytska prodovolcha rozkladka v Ukrayini (1919 – persha polovyna 1921 rokiv) [Bolshevik food rationing in Ukraine (1919 – first half of 1921)]. [in Ukrainian]. Retrieved from: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-v-ukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34>.

26. Serbyn, R. (1993). Dokumenty pro vyviz za kordon ukrayinskoho zbizhzhya pid chas holodu 1921–1923 rr. [Documents on the export of Ukrainian grain abroad during the famine of 1921–1923]. *Ukrayinskyy arkhеоhrafichnyy shchorichnyk. Nova seriya*. Vyp. 2. Kyiv. S. 308–313. [in Ukrainian].
27. Serbyn, R. (1992). Holod 1921–1923 i ukrayinska presa v Kanadi [The Famine of 1921–1923 and the Ukrainian Press in Canada]. Toronto; Kyiv: Ukrayinskyy doslidnytskyy i dokumentalnyy tsentr. 704 s. [in Ukrainian].
28. Serhiychuk, V. (2006). Ukrayinskyy khlib na eksport: 1932–1933 rr. [Ukrainian bread for export: 1932–1933]. Kyiv: PP Serhiychuk M.I. 432 s. [in Ukrainian].
29. Shyshko, O. (2019). Politychnyy teror bilshovytskoyi vlady v Odeskiy huberniyi (sichen 1918 r. – berezen 1922 r.) [Political terror of the Bolshevik authorities in the Odesa province (January 1918 – March 1922)]. Odesa: Osvita Ukrayiny. 340 s. [in Ukrainian].
30. (1943). Sobraniye uzakoneniy i rasporyazheniy pravitel'stva za 1919 g. Upravleniye delami Sovnarkoma SSSR [Collection of Government Decrees and Orders for 1919. Management of the USSR Council of People's Commissars]. Moskva. [in Russian].
31. Spokuta [Atonement]. Almanakh. № 8–9: Holodomory na Zaporizhzhzi (1921–1922, 1932–1933, 1946–1947 rr.): Statti, dokumenty, spohady. [in Ukrainian] Retrieved from: [http://history.org.ua/LiberUA/spokuta8\\_2008/spokuta8\\_2008.pdf](http://history.org.ua/LiberUA/spokuta8_2008/spokuta8_2008.pdf)
32. Strizhkov, Yu. (1973). Prodovol'stvennyye otryady v gody grazhdanskoy voyny i inostrannoy interventsii. 1917–1921 gg [Food detachments during the Civil War and foreign intervention. 1917–1921]. Moskva: Izdatel'stvo nauka. [in Russian].
33. Strumilin, S. (1958). Na planovom fronte. 1920–1930 gg. [On the planned front. 1920–1930s]. Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
34. Vladimirov, M. (1921) Udarnyye momenty prodovol'stvennoy raboty na Ukraine [Striking moments of food work in Ukraine]. Khar'kov: Izdaniye Inform.-Idz. Otd. Narkomproda USSR [in Russian].
35. Yubkin, V. (1961). Zdiysnennya prodovolchoyi polityky na Ukrayini (hruden 1919–1920 pp.) [Implementation of food policy in Ukraine (December 1919–1920)]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal*. № 1. 21–30. [In Ukrainian].
36. (1921). Zbir zakoniv i rozporyadzhen robitnycho-selyanskoho uryadu Ukrayiny za 1921 r. [Collection of laws and regulations of the workers' and peasants' government of Ukraine for 1921]. Kharkiv: Vyd. Narod. Komisariata Yustytsiyi. CH. 3. [in Ukrainian].
37. Zbirnyk uzakonen ta rozporyadzhen Vseukrayinskoho revolyutsiynoho komitetu za 1919–1920 roky [Collection of laws and regulations of the All-Ukrainian Revolutionary Committee for 1919–1920]. Kharkiv: Shosta radyanska drukarnya, 1921. CH. 23. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 05.09.2023  
Схвалено до друку / Accepted: 11.12.2023